

Volume-1, Issue-2, August 2018

**ANEKANT
JOURNAL OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES**

गुप्त कालखंड सुवर्णयुग : एक भ्रम

प्रा. कानडे एस. बी.

सहायक प्राध्यापक

इतिहास विभाग

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि.पुणे

Email.-shobhakanade@gmail.com

Abstract:

प्राचीन भारताचा कालखंड साधारणपणे (इ.स.पू.३०००- इ.स. १२०६) समजला जातो. या कालखंडामध्ये अनेक राजघराणी उदयास आली आणि अस्तास ही गेली. अशा विविध राजकीय कालखंडामध्ये गुप्त कालखंड विषयी मतभिन्नता आढळते. कारण अनेक इतिहास अभ्यासकांनी या कालखंडाला सुवर्णयुग म्हटले आहे. उदा. जोशी पी.जी., आचार्य कृ.अ., केथट्टीवार के.मु., डॉ. आठल्ये वि.भा. परंतु हयाच सुवर्णयुगाच्या मांडणीला थापर रोमिला, झा.डी.एन, शर्मा आर.एस. यांनी नाकारले आहे.

वरील सर्व इतिहास अभ्यासकांची मतमतांतरे पाहता गुप्त कालखंडाचा तुलनात्मक अभ्यास करून हया शोध निबंधाच्या माध्यमातून गुप्त कालखंड (इ.स. २७५ ते इ.स.५५०) हे नक्की सुवर्णयुग आहे की सुवर्णयुगाचा आभास आहे? हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

साम्राज्यविस्तार :

गुप्त सम्राटांनी विशाल साम्राज्याची निर्मिती करून भारताचे एकीकरण घडवून आणले. समुद्रगुप्त व चंद्रगुप्त विक्रमादित्य हया साम्राज्याचे शिल्पकार होते. बलाढ्य साम्राज्य हा वैभवशाली युगाचा पाया होता.^१ गुप्तांच्या अगोदर मौर्य राज्यात भारताचे एकीकरण काही प्रमाणात झालेले होते.

समुद्रगुप्ताने ज्यांना आपल्या अधिपत्याखाली आणले त्या राज्यांची यादी बरीच मोठी आहे व देशाचा बराच मोठा प्रदेश व्यापणारी आहे. परंतु त्याचे प्रत्यक्ष शासन फक्त उत्तर भारतावर होते. दख्खनचे व दक्षिणेकडील राजे त्याला फक्त नजराणे देत असत. पश्चिमेकडील शकांना त्याने जिंकले नव्हते. राजस्थान

व पंजाबमधील गणराज्ये त्यानेच शेवटी संपविली हे खरे पण ती त्याच्या शासनाखाली नव्हती. कुषाण सत्तेला तेव्हा उतरती कळा लागली होती हेही खरे, परंतु त्यांच्यावर स्वामित्व मिळवल्याचा समुद्रगुप्ताचा दावा विवाद्य आहे.^२ चिनी सूत्रात पुरावा मिळतो की, सिंहली राजाने नजराणा पाठवून गुप्त राजाला विनंती केली होती की, गया येथे बौद्ध विहार बांधण्याची परवानगी द्यावी अशी विनंती करताना ठरविलेला नजराणा खंडणी मानणे कठीण आहे. दूरस्थ राजांशी त्याचे असेच संबंध असण्याची शक्यता आहे.^३

वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, गुप्तांचे राज्य ठराविक प्रदेशापुरते मर्यादीत होते. त्यांच्या साम्राज्यात मांडलिक राजेच मोठया प्रमाणात दिसून येतात. त्यामुळे गुप्त साम्राज्याचा विस्तार संपूर्ण भारतीय उपखंडात झालेला नव्हता. या वरून गुप्त साम्राज्य राजकीयदृष्ट्या सुवर्णयुग होते हे सिद्ध होत नाही.

प्रशासकीय व्यवस्था :

गुप्त सम्राटांनी केंद्रिय प्रशासनापासून तो स्थानिक प्रशासनापर्यंत प्रशासनव्यवस्थेची साखळी निर्माण केली. सम्राटाचा नेतृत्वाखाली संपूर्ण साम्राज्याचे प्रशासन केंद्रिय सत्तेकडून चालत होते. गुप्तांच्या विशाल साम्राज्याची संपूर्ण सत्ता सम्राटाच्या हाती एकवटली होती.^४ येथे असे जाणवते की गुप्त सम्राटाचे प्रशासनावर पूर्णपणे वर्चस्व होते.

मौर्यांजवळ जसे स्वतःचे बलाढ्य सैन्य होते तसे गुप्तांनी स्वतःचे सैन्य बाळगलेले दिसत नाही. समुद्रगुप्ताचा त्याच्या द्विग्विजयांबद्दल गौरव करणारे लेख त्याच्या सैन्याबद्दल काही सांगत नाही. चिनी प्रवासी फाहियाननेसुद्धा गुप्त सैन्य किती होते हे सांगत नाही. मांडलिक जे सैनिकी साहाय्य देत असत त्यावरच गुप्तांचे सैनिक बळ मुख्यतः अवलंबून असावे.^५ गुप्त राजांजवळ खडे सैन्य होते. या सैन्याला सरंजामशाहांनी वेळोवेळी पुरविलेल्या सैन्याची जोड मिळत असे.^६

गुप्तांजवळ स्वतःचा सुसंघटित असा नोकर वर्गही नव्हता. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची नेमणूक स्वतः राजा करत असे. कधी कधी अनेक अधिकारपदे एकाच व्यक्तीच्या हाती असत. अलाहाबाद येथे सापडलेल्या समुद्र गुप्ताच्या 'प्रयाग प्रशस्ती' चा कर्ता हरिषेण, कित्येक महत्त्वाची खाती संभाळत होता. प्रशासकीय पदे वंशपरंपरेने दिली जात. त्यामुळे राजाचे प्रशासनावरील स्वतःचे नियंत्रण कमकुवत झाले.^७ गुप्त राजवटीत

केंद्रिय सैन्यबळ नाही, अधिकारपदे ही वंशपरंपरागत आहेत. तेथे प्रशासनावर सम्राटांची पकड कशी असू शकते?

सरंजामशाही व्यवस्थेचा उदय :

गुप्त काळातील सरंजामशाहीबद्दल पुढे आलेली महत्त्वाची बाब म्हणजे गुप्त राजांनी पुरोहित व प्रशासक यांना वसुलीबद्दल आणि प्रशासकीय कामात दिलेल्या सवलतीबद्दल दिलेली अनुदाने होत. अशा अनुदानांच्या पध्दतीची सुरुवात प्रथम सातवाहन राजांनी दख्खनमध्ये केली व नंतर त्या प्रथेला गुप्त काळात विशेषतः मध्यप्रदेशात नियमित स्वरूप प्राप्त झाले. धार्मिक कार्ये करणाऱ्यांना कायमच्या करमुक्त जमिनी अनुदान म्हणून दिल्या गेल्या आणि एरवी राजाकडे जाणारा महसूल गोळा करण्याचा अधिकारही अनुदानित जमीन धारण करणाऱ्यांना प्राप्त झाला. लाभार्थींना मिळालेल्या गावामध्ये राजाचे अधिकार अथवा नोकर प्रवेश करून शकत नसत. गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याचे अधिकारही लाभार्थींना देण्यात आले होते.⁸ जमिनीच्या इनामांमुळे सरंजामशाहीला वाव मिळाला. एक प्रकारची दास प्रथा अस्तित्वात आल्याचे तत्कालिन अनेक शिलालेखांवरून दिसते.⁹ सरंजामशाही व्यवस्थेमुळे दास प्रथा अस्तित्वात आली असे साम्राज्य सुवर्णयुग कसे असू शकते?

आर्थिक व्यवस्था :

आर्थिक संपन्नता हा गुप्त काळाचा खास विशेष होता. शेती, व्यापार व उद्योगधंद्याच्या माध्यमातून ही आर्थिक भरभराट झालेली होती. गुप्त सम्राटांचे प्रोत्साहन धाडसी व्यापारी वर्ग व परदेशीय व्यापाराची वाढ या बाबी गुप्तकालीन आर्थिक संपन्नतेत भर घालणाऱ्या ठरल्या राष्ट्र व समाज श्रीमंत झाले.¹⁰ वरील मुद्द्यावरून असे जाणवते की आर्थिक संपन्नतेमुळे राज्यामध्ये सुबत्ता नांदू लागली.

आधीच्या कालखंडाशी तुलना करता गुप्त राजांच्या काळात दूर अंतरावरच्या व्यापारात घट झालेली आढळते. इ.स.550 पर्यंत पूर्वेकडील रोमन साम्राज्याशी भारताचा काही प्रमाणात व्यापार चालू होता. इ.स. सहाव्या शतकाच्या मध्याच्याही आधी भारताकडे केल्या जाणाऱ्या रेशमाच्या मागणीत घट झाली होती.¹¹ दूरदेशांशी होणारा व्यापार घसरल्यावर कारागीर आपापल्या गांवाना खिळून राहिले. कालांतराने तेही शेतकरी

कामगारांप्रमाणे जमीनदारांच्या कऱ्यात गेले.^{१२} परंतु या कालखंडामध्ये परदेशी व्यापारांना खीळ बसली आणि त्यामुळे कारागिरांचा भार शेतीवर पडू लागला.

समाजव्यवस्था :

जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांत वर्णभेद कसा बोकाळला होता हे गुप्तकालीन वाङ्मयातून लक्षात येते. वेगवेगळ्या जातींसाठी व्याजाचे दर वेगवेगळे असे असत. पुराणाने तर चार वर्णांना चार रंगही देऊन टाकले. उदा. ब्राम्हणांना-पांढरा, क्षत्रियांना - तांबडा, वैश्यांना - पिवळा, शूद्रांना काळा. गुप्तांच्या काळात जातिसंस्थेना निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले. ब्राम्हण समाजाचे नेते बनले. ब्राम्हणांचा कर्मठपणा वाढला. चांडाळांवर अनेक सामाजिक निर्बंध घातले गेले. त्यांना गावाबाहेर राहवे लागे, गावात यायचे असेल तर आगमनाची वर्दी देण्यासाठी घुंगरू लावलेली काठी आपटीत यावे लागे. अशा पध्दतीची गुप्त कालीन समाजव्यवस्था अनेक इतिहास अभ्यासकांनी मान्य केली आहे. एखादा देश संपन्न कधी असतो जिथे समाजात सर्व वर्गांना समान न्याय असतो. परंतु गुप्त साम्राज्यात तर चांडाळांना येण्यासाठी वर्दी दयावी लागते, मग अशा साम्राज्याला सुवर्णयुग म्हणता येत नाही.

स्त्रियांची स्थिती :

गुप्त कालखंडात स्त्री-देवतांना अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले, मग आपण असा अंदाज काढू शकतो की स्त्री वर्गाला महत्त्व असेल. परंतु येथे धर्मानेच स्त्रियांवर अशी काही बंधने लादली की ज्यांच्यामुळे त्यांचे भवितव्य अंधारून गेले. उदा. १) शिक्षण घेण्यास बंदी आली २) बालविवाहाचे समर्थन केले गेले ३) विधवांवर सक्तीचे ब्राम्हचर्य लादले गेले ४) सती जाण्याच्या प्रथेला धर्माची संमती मिळाली 5) मालमत्तेवर हक्क नाकारण्यात आला ६) स्त्री ही देवघेव करण्यासारखी मालमत्ता मानली जाऊ लागली. अशारितीने गुप्त कालखंडातील स्त्रियांची हालाखिची स्थिती बऱ्याच लेखकांनी मान्य केली आहे. ज्या साम्राज्यात स्त्रियांना सामाजिक समानता नाही. ते साम्राज्य सुवर्णयुग असू शकते का?

सांस्कृतिक उन्नती :

साहित्य निर्मितीच्या दृष्टिने गुप्त काळ संस्कृत साहित्याचे सुवर्णयुग होते. जागतिक कीर्ती लाभलेला गुप्त काळातील सर्वश्रेष्ठ कवी व नाटककार कालिदास विक्रमादित्याच्या दरबारी होता.^{१३}

गुप्त काळात भारतात लिहिलेल्या नाटकांबाबत दोन गोष्टींचा खास उल्लेख केला पाहिजे. पहिली गोष्ट म्हणजे, ही सर्व नाटके सुखांतिका होत्या. या प्रयोगात एकही शोकांतिका आढळली नाही. उच्च व नीच वर्गातील पात्र एकच भाषा बोलत नाहीत. या कालखंडात धार्मिक स्वरूपाच्या वाङ्मय निर्मितीत वाढ झाल्याचे लक्षात येते. उदा. रामायण, महाभारत या महाकाव्यात माणसाने कोणत्याही परिस्थितीत त्यांच्या जातीने व वर्णाने नेमून दिलेली कर्तव्ये फळाची अपेक्षा न धरता पार पाडावीत.^{१४}

पुरुषांच्या स्त्रियांशी कामुक शृंगार हाच नाटकांचा व काव्यांचा मुख्य विषय असे. कवींनी केलेली स्त्री-देहाची वर्णने अजिंठ्यांच्या भिती-चित्रांमध्ये चित्रित केलेल्या स्त्रियांच्या उन्मादक शरीर-सौष्टवाशी जुळतात. गुप्त काळापासून पुढे शृंगार हाच वाङ्मयीन अभिव्यक्तिचा प्रधान विषय झाला.^{१५} गुप्त कालखंडात नाटकांचा व काव्यांचा विषय शृंगारिक असेल. साहित्याच्या माध्यमातून जाती-व्यवस्था घट्ट होत असेल, अशा कालखंडाला सुवर्णयुग म्हणता येणार नाही.

हिंदूंचे पुनरुत्थान :

मूळ वैदिक धर्माची पिछेहाट होत असताना. भक्ती पंथाचा स्वीकार करून वैदिक धर्माला लोकप्रिय स्वरूप देऊन हिंदू धर्माची उभारणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य पुराणांनी केले.^{१६}

कालिदासाचे वाङ्मय, काही पुराणांची रचना आणि गुप्त राजांनी शैव व वैष्णव या हिंदू संप्रदायांना राजाश्रय दिला असे सुचवणारी नाणी व शिलालेख एवढेच पुनरुज्जीवनाचे घटक दिसतात. वैष्णव व शैव संप्रदायाची वाढती लोकप्रियता म्हणजे काही धर्माचे पुनरुत्थान नव्हे. या दोन्ही संप्रदायांची मूळ शिकवण आधीच्या काळात तयार होती. गुप्त काळातील वाढत्या सरंजामशाही व्यवस्थेमध्ये त्यांचा बोलबाला इतकेच 'हिंदू' शब्दही चूक आहे. हा शब्द गुप्तानंतरच्या काळात, 'हिंदू' म्हणजे भारतीय या अर्थी प्रथम अरबांनी वापरला होता. प्राचीन भारतीय स्वतःला कॅव्हाही हिंदू म्हणवत नव्हते. एकंदरीत गुप्त काळात हिंदूंचे पुनरुत्थान झाल्याचा जो उदोउदो केला जातो तो खरा नाही. ते पुनरुत्थान नव्हते आणि हिंदूंचे तर नव्हतेच नव्हते.^{१७}

समारोप :

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, ज्या कालखंडात देशाच्या अनेक भागांमध्ये दास प्रथा सुरू होती. त्यामुळे शेतकरी वर्ग अधिक दास्यात अडकला. स्त्री एक मालमत्तेचा विषय झाली आणि जन्मभर पुरूषावर अवलंबून राहणे तिच्या नशिबी आले. कला व साहित्यात मात्र तिचे गोडवे गायले गेले. जातिभेद पूर्वीपेक्षा अधिक कडक झाला. न्याय व कायदे उच्चवर्णीयांचे पक्षपाती झाले. उच्चवर्णीय लोक सुखी संपन्न होते आणि ऐश्वर्यामात जगत होते. असे तत्कालीन कला व साहित्यातून म्हणता येते. परंतु खालच्या थरांतील सामान्य लोकांच्या बाबतीत असे म्हणता येते नाही. धर्म भेदजन्य वर्ण-व्यवस्थेचे समर्थन करू लागला. त्यामुळे गुप्त कालखंडाला सुवर्णयुग म्हणता येत नाही.

संदर्भसूची :

- 1- जोशी, पी.जी, - प्राचीन भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००२, पृ. ३०९
- 2- झा.डी.एन. - प्राचीन भारत ऐतिहासिक रूपरेखा, के सागर प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ. १३५
- 3- थापर रोमिला - आर्लि इंडिया, के सागर प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. ३२९
- 4- आचार्य धनंजय - भारताचा इतिहास : प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत, श्री साईनाथ प्रकाशन, २००३, नागपूर, पृ. १७३
- 5- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १३७, १३९
- 6- शर्मा आर.एस. - एन्शंट इंडिया, के. सागर प्रकाशन, पुणे, २०१५, पृ. २०८
- 7- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १३९
- 8- शर्मा आर.एस. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. २१०
- 9- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १४०
- 10- जोशी पी.जी. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. ३०९
- 11- शर्मा आर.एस. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. २१२
- 12- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १४२

- 13-** आचार्य धनंजय - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १८२
- 14-** शर्मा आर.एस. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. २१८, २१९
- 15-** झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १५२
- 16-** आचार्य धनंजय - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १८२
- 17-** झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १५४
-